

2002

Skovlovringer



Folkeligt liv på Silkeborgegnen
ca. 1800 - 1870

Udgiver: Silkeborg Museum

Tekst: Keld Dalsgaard Larsen, Inger-Marie Holm og Inger Thorup

Billedudvalg og billedtekst: Keld Dalsgaard Larsen,

Inger-Marie Holm og Inger Thorup.

Fotos: Lokalhistorisk Arkiv i Silkeborg, Silkeborg Museum og Jørn Nødskov

Omslaget er kjole fra Gedved (katalog nr.6). Foto: Jørn Nødskov.

Tryk: DIXIT

ISBN 87-985061-3-7

Forord

Landsforeningen Danske Folkedansere og Danske Folkedanseres Spillemandskreds holder landsstævne i Silkeborg i sommeren 2002. Landsstævnet indeholder en bred vifte af kulturelle aktiviteter. Og blandt traditionerne er et samarbejde med det lokale museum om en særudstilling. Vi er glade for, at denne tradition også er en realitet i Silkeborg år 2002.

Museumsudstillingen i år har fået titlen "Skovlovringer. Folkeligt liv på Silkeborg-egnen ca. 1800-1870". Silkeborgegnen var nemlig kendt som skovlovringsegnen i perioden, og det vil vi gerne sætte fokus på. Særudstillingen tager to udgangspunkter: Dragter og tekstiler fra egnen og det østjyske område og genstande fra bondestanden fra perioden.

Danske Folkedanseres dragtudvalg ved Inger-Marie Holm og Inger Thorup har forestået det store arbejde med tekstilerne. De har gennemgået Silkeborg Museums dragt- og tekstilsamling, opmålt og beskrevet de enkelte dele med henblik på udvælgelse til udstillingen. Til supplerung af Silkeborg Museums samlinger har Blicheregens Museum i Thorning og Skanderborg Museum været imødekommende og udlånt væsentlige dragtdele til udstillingen. Vi takker for samarbejdet og hjælpsomheden.

Nærværende katalog til særudstillingen er inddelt i to hovedafsnit: Første afsnit er skrevet af museumsinspektør Keld Dalsgaard Larsen og indeholder en historisk betretning om skovlovringsegnen og skovlovringerne i perioden. Andet afsnit er skrevet af Inger-Marie Holm og Inger Thorup og indeholder selve katalogdelen til særudstillingen. Publikum til udstillingen kan sammen med kataloget selv gennemgå de mange dragter og tekstiler på udstillingen.

BG Fonden har sikret udgivelsen af dette katalog, og det er vi meget taknemmelige for.

Jeg vil gerne her til sidst rette en tak til dragtudvalget, Silkeborg Museum og alle involverede parter i forbindelse med særudstillingen og udarbejdelsen af dette katalog.

Gitte Nødskov
Stævneudvalgsformand

Højtid og hverdag

”Skovlovninger. Folkeligt liv på Silkeborgegnen ca.1800-1870” er på sin vis en dobbeltudstilling. Vi har ønsket at inddrage højtid og hverdag, det fine og det grove. Dragterne og tekstilerne repræsenterer fortrinsvis højtid og det fine. En række hverdagsting fra perioden repræsenterer hverdag og det grove. Fænomenet skovlovninger forbindes mere med det hverdagsagtige og det grove end med de fine tekstiler. Udstillingen har valgt at kombinere højtid og hverdag for at give et mere nuanceret indtryk af egnen og befolkningen i perioden. Højtid og hverdag hører i menneskelivet sammen. Sådan også i udstillingen: Den fine sorte kjole hører til højtiden, mens stampekærnen hører til hverdagen. Og kvinden bar *ikke* den sorte kjole, mens hun kærnede smør. Hver ting til sin tid.

Det er i sig selv bemærkelsesværdigt, at eftertiden har gemt så mange ”hverdagsting” fra perioden. Det hænger i vid udstrækning sammen med tidens idyllisering af almuelivet. Derfor er selv hverdagstingene tvetydige: Er manglebrættet til arbejde eller til pynt? Det har normalt været begge dele. Genstandene i sig selv er en port ind til perioden, men de kan ikke fortælle hele historien. De giver indblik og nuancer. Det første hovedafsnit er et supplement til udstillingens genstande. Her gives en række fortællinger om skovlovninger og deres livsvilkår i perioden.

Det andet hovedafsnit er det egentlige katalog til de udstillede dragter og tekstiler.

*Keld Dalsgaard Larsen
Silkeborg Museum*

Skovlovninger

Folkeligt liv på Silkeborgegnen ca. 1800-1870

Skovlovninger

Det var en kendt sag, at skovlovningerne var gode til tre ting: at gøre træsko, bjerge træ og drikke brændevin.

Skovlovningerne havde deres navn fra egnen ved Silkeborgskovene. De boede i Lover Syssel, og da dette syssel var kendt for sin skovrigdom, blev tilnavnet ikke kun lovninger, men skovlovninger.

Deres ry og rygte havde de såmænd med rette. Skovlovninger var gode til at gøre træsko, og de forsynede store dele af Jylland, ikke mindst Vestjylland, med dette nødvendige og udbredte fodtøj. Træskoene fandt endog i stort antal vej til hovedstaden. Skovlovninger havde nemt ved at hente træ i de nærliggende skove. Det kunne være alt lige fra optændingsbrændsel til store bøgækævlere velegnet til træskoproduktion. Og ganske tit gjorde de det uden skovejerens samtykke, men lokalbefolkningen fornemmede det som noget nær en hævdevunden tradition. Altså det var at bjerge – ikke at stjæle. Brændevin og druk kunne skovlovningerne ikke sige sig fri for – og på det punkt lignede de almuen over det ganske land.

Silkeborgegnen har været befolket lige siden stenalderen. Men navnet ”skovlovninger” er ny i det store historiske perspektiv. Fænomenet skovlovninger tilhører tiden fra slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet. Denne omvæltningernes tid skabte grobund for befolkningstilvækst, velstand, arbejdsdeling og handel.

Den øgede befolkning på Silkeborgegnen skabte behov for nye erhvervsmuligheder. Resultatet blev en markant udbygning af lokalkendte landhåndværk som træskomageri, hjulmageri og pottemageri. Træskomagerens nabo havde imidlertid ikke brug for flere træsko. Lokalk markedet var for længst mættet. Træskomagerne måtte sælge deres træsko uden for lokalområdet. Det var også et tidens tegn, at kommunikationen på tværs af lokalområderne blev større. Handelen steg. Og træskomagerne fra Silkeborgegnen kørte deres vogne læsset med træsko til markeder i f.eks. Skive, Holstebro og Ringkøbing. Denne driftige handelsvandring på kryds og tværs af mange lokalsamfund skabte grobund for betragtninger om

"de fremmede", om "dem og os". Og i Vestjylland ankom træskomagerne som "fremmede", som nogen af "de andre". Sådanne fremmede får gerne et navn og tilskrives enkle egenskaber. Og sådan blev fænomenet "skovlovringerne" givetvis skabt. Af andre! Ikke af træskomagerne eller hjulmagerne selv, men af de mennesker, de kom i kontakt med "i det fremmede", f.eks. på markederne i Vestjylland. Og med tiden blev det en del af den lokale identitet på Silkeborgegnen; at man var skovlovring og boede i skovlovringsegnen.

De toneangivende kredse i første halvdel af 1800-tallet satte almuens i et romantisk skær. Den tidligere så oversete landbefolkning blev pludselig noget ophøjet og betragtedes som nationens grundstamme, som det naturlige, det urgamle – som det danske. Hovedstaden og de lærde så at sige opdagede Jylland med alle dets "folkeslag". St. St. Blichers Himmelsbjergmøder 1839-1844 var med til at udbygge denne betagethed af "det mørke Jylland" omkring Silkeborgskovene. Og skovlovninger og skovlovringsegn var gode - om end vage - betegnelser for denne midtjyske skovegn og dens befolkning.

"Så ødsel og dog så karrig"

"Så ødsel, som naturen har været i at udsmykke denne egn med alle skønheder ..., ligeså karrigt har den betænkt jordbunden med den frugtbringende muld".

Med disse ord sammenfattede J.C. Schythe sine indtryk af Silkeborgegnen i 1843. Smuk og fattig. Den lokale herremand, Clemen Fischer, gav i 1744 en lignende karakteristik af området: Jorden var mager og sandet. Der var en del hede, moser og kær. Folkene var i lighed med naturen fattige og nøjsomme.

Befolkningen boede i landsbyerne. Nogle boede på enkeltgårde, især i de tyndt-befolkede områder mod syd og sydvest. Landsbyen var fra gammel tid et administrativt, socialt og arbejdsmæssigt fællesskab. Gårdene og de få huse lå samlet, mens markerne lå uden om landsbyen. Jorden var inddelt i en række marker, fald og agre. Hver bonde havde sine agre spredt ud over markerne, og denne spredning gjorde en koordinering af dyrkningen nødvendig. Landsbyen tog sig også af mindre interne stridigheder, og den var et socialt sikkerhedsnet for beboerne.

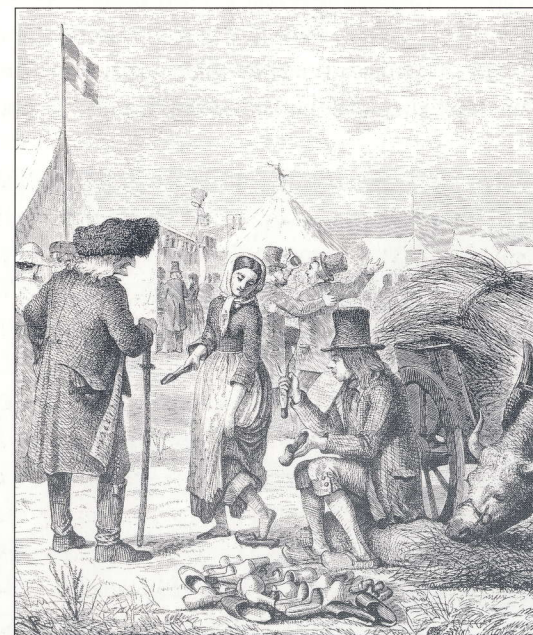
Landsbyens regler var fastsatte i byens "Vide og vedtægt", og tingene blev drøftet og afgjort på bystævnet. Der kendes enkelte vider fra Silkeborgegnen fra 1600-tallet. De gennemgående temaer i reglerne var: Markerne skal indhegnes

til behørig tid, ingen dyr må slippes løs, førend alt kornet er i hus, koordinering af såning og høst, gaden skal være farbar, fælles bidrag til fælles hyrde og markmand.

Det gamle landsbyfællesskab var under nedbrydning i skovlovringstiden. Men man kan fortsat se mange reminiscenser af den gamle tid i perioden ca. 1800-1870. Erhvervsbetegnelsen "hyrde" – forstået som landsbyens fælles hyrde – nævnes eksempelvis i flere af de ældste folketællinger. Og den gamle sædvane med at "opgive ævred" stødte i årtier sammen med en ny tids krav om "markfred". Skovlovringstiden var ingen stillestående periode, men netop en brydningstid mellem nyt og gammelt.

Agerdyrkningen var generelt tilbagestående på Silkeborgegnen. Og landbruget kunne slet ikke i sig selv brødføde den stigende befolkning. Der var derfor et latent fattigdomsproblem på egnen. Amtmanden gav en vurdering af forholdene ved Silkeborg omkring 1825, og han var bekymret. Forholdene var så elendige, at han ikke havde set magen andre steder: "Især er en stor del af husmændene i en så ussel forfatning, at jeg ikke ved nogetsteds, at have set sådan armod". Og fremtidsudsigten var ikke lys: "da det for øjeblikket er en af de næringsløseste egne, der findes".

Landbruget kunne ikke klare dette påtrængende næringsproblem. Løsningen blev fundet ved en massiv udbygning af de lokale landhåndværk - træsko, hjul,



Træskohandel på marked

potter m.m. Erhvervsbetegnelserne træskomager og pottemager steg kraftigt i folketællingerne fra 1801. Af andre nicheproduktioner kan nævnes trækul og allehånde træredskaber til landbruget lige fra tøjrepæle til træspader. Fællesnævner for denne lokale produktion var egnens trærigdom. Træskomagere og hjulmagere havde træet som råmateriale til produkterne, mens pottemagerne brugte meget træ til brænding af lertøjet.

Gårde, huse og udflytning

I det gamle landbosamfund før ca. 1800 var reglen på egnen, at befolkningen boede i landsbyerne, der bestod af et antal gårde og ganske få eller ingen huse med eller uden jord. Denne gamle struktur blev brudt op i slutningen af 1700-tallet og 1800-tallet. Landsbyerne blev udskiftet, den enkelte bonde fik samlet sine jorde, en del flyttede deres gård ud fra landsbyen, og egnens bønder gik fra at være fæstere til at blive selvejere.

Landsbyerne blev udskiftet i de sidste årtier af 1700-tallet. Eksempelvis Toustруп 1771, Skjellerup Nygårde 1781, Them 1787, Sepstrup 1787, Salten 1788, Rye 1791, Sorring 1792, Balle 1792, Linå 1795 og Hårup 1796.

Med udviklingen fulgte befolkningstilvækst og en ny dominerende boligform: Huse med eller uden jord. Statistisk kan det anskues således:



Rye i 1800-tallet med kirken i baggrunden.

Befolkningstallet i udvalgte sogne på egnen 1801-1850.

Sogne	1801	1850
Kragelund	391	611
Funder	286	466
Sinding	155	237
Balle	303	640
Gødvad	217	385
Linå	696	1612
Them	1001	1876
Vrads	202	339
Rye	669	925
Bryrup	198	369
Dallerup	385	927

Antallet af gårde og huse (gårde/huse) i udvalgte sogne på egnen 1805-1858.

Sogne	1805	1858
Kragelund	40/11	44/64
Funder	33/8	36/46
Sinding	15/15	18/24
Balle	35/16	37/77
Gødvad	24/10	23/48
Linå	41/5	50/150
Them	94/77	105/ca.200
Vrads	20/10	25/21
Rye	21/25	50/91
Bryrup	25/4	22/36
Dallerup	34/6	43/151

Som det ses af tallene, lå gårdenes antal nogenlunde fast. Befolkningstilvæksten måtte ty til nyopførte huse for at få et sted at bo. Udviklingen hang sammen, idet mange nye selvejere ønskede at skaffe sig økonomiske midler ved at sælge et lille jordlod fra til et hus. Og behovet var der så åbenlyst. Mange af husbeboerne i

Them, Linå og Rye ernærede sig ved at gøre træsko. I Dallerup sogn blev mange nye huse i Sorring og Toustrup befolket af pottemagere. Og i Balle og Funder var mange af de nye husbeboere hjulmagere.

Nogle gårde blev flyttet ud på marken. Mange af de nye huse blev ligeledes anlagt ude på marken eller overdrevet. Salten Skov er et godt eksempel på denne nye beboelsesstruktur med enkeltgårde og huse uden for landsbyerne. Ingen familier boede i Salten Skov i 1787, og beboerne i Salten har givetvis anset det for forrykt at bo i denne afsidesliggende krog. Men nødvendigheden tvang nogle til at ændre opfattelse, og 33 familier havde i 1801 bosat sig rundt omkring i Salten Skov. Udviklingen blev forstærket de følgende 70 år: I 1834 var her 62 familier og i 1870 hele 86 familier. De mange familiers eksistensgrundlag blev i vid udstrækning træskomageri og anden træforarbejdning.

Hjemmet

Gårdene var traditionelt af bindingsværk. Gerne egetræsbindingsværk opsat direkte på et fundament af kampesten. Mellem bindingsværket var tidligere et fletværk, hvorpå lerklining sad fast. Senere blev fyldningsmaterialet rå mursten. Taget var af rughalm og lyng. Vinduerne var små og med blyndfattet glas. Gulvet var lerstampet, men i perioden blev trægulv dog udbredt - først hos de velhavende. Grundmurede huse var undtagelsen på landet, men i nybyggerbyen Silkeborg (grundlagt 1846) foreskrev regulativerne, at alle ejendomme skulle være murstenshuse, altså grundmurede.

Gårdene havde gerne tre længer foruden stuehuset. Og gårdens fire bygninger var ikke sammenbyggede men lå hver for sig, så vinden kunne trænge ind fra alle kanter. På gårdspladsen lå møddingen og ikke langt derfra lå ofte brønden.

Gårdens ruminddeling kunne være to stuer, et lille kammer og et køkken. Mange husmandssteder havde blot et køkken og en stue. Køkkenet var med åbent ildsted, og gulvet gerne med stenpikning. Stuen var hos mange både dagligstue og soveværelse. Varmen kom fra det åbne ildsted i køkkenet og en bilæggerovn i opholdsstuen. Et stuehus i Voel var et gammelt bindingsværkshus fra Linå, som først i 1800-tallet var blevet flyttet og genopført. Stuen havde to små vinduer mod nord og ingen mod syd. Langs stuens sydvæg var derimod to alkovesenge med halm som liggeunderlag. I hver alkove sov mindst to mennesker. F.eks. to ægtefæl-

ler og muligvis et eller to småbørn. Om dagen var alkoverne gemt væk bag et blomstret forhæng. Der var lavt til loftet i hjemmene, og menneskene måtte dukke sig, når de gik rundt inden døre.

Distriktslægen var bekymret over dette beklumrede opholdsrum, der om dagen blev brugt af familien, tjenestefolk,

fremmede, høns, ænder, gæs og hunde. Og hvis nogen var syge, blev de pakket godt ind i tøj og lagt ind i alkoven.

Det lerstampede gulv havde sine ulemper. F.eks. om vinteren slæbte man sne ind med træskoene, og gulvet blev let et stort ælte. Lergulvet kunne også indeholde små skarpe sten, som barfodede børn kunne skære sig slemt på.

Gårdfamilierne havde kun få møbler: bord, bæk, enkelte træstole, egekister og hængeskab. Indboet var solidt, uden luksus og uden magelige møbler.

Hjemmene var præget af stor grad af selvforsyning. Man bagte selv brød i den store bageovn, bryggede øl, kærrede smør og lavede ost. Smørret var dog gerne til salg, og en smørhandler kom rundt med sin vogn for at købe smør op. Smørhandleren var kvalitetsbevidst på sin facon, idet han nøje undersøgte smørret for kohår. Hvis der var for mange kohår, blev smørret pure afvist.

Uld og hør blev tilvirket til eget brug, men det var normalt en skrædder eller en sypige, som syede de voksnes og det pænere tøj.

Boligens lyskilde var tællelys eller tranlamper. Først i anden halvdel af 1800-tallet kom petroleumslampen frem. Men i hele perioden lavede man i hjemmene tællelys til eget brug.

Maden

Kosten var nøjsom med brød, grød af forskellig slags og kartofler som basisføde. Anders Nielsen Kaae (f.1847) huskede hverdagsmaden i sit barndomshjem sådan:



Bindingsværk, brønd, to kvinder og træskomanden på tællehesten.

"...vi sultede dog ikke, vi fik altid nok at spise, selv om det ikke var fine retter. ... Vi fik gerne mælkegrød eller mælkebrød om morgenen, eller hvis der var småt med mælk øllebrød. Om middagen fik vi grød, vælling eller pandekager, eller til afveksling kål eller ærter. Om aftenen fik vi gerne kartofler med meldyppelse til. Så fik vi en mellemmad, når vi blev sultne, men ofte havde mor hverken smør eller fedt i huset, og så fik vi fløde på brødet i stedet for. Sigtebrød fik vi kun til jul".

Distriktslæge C. Fibiger gav i 1863 en skildring af lokalbefolkningens kostvaner. Og han var selv bedre vant! Rugbrødet var sort, hårdt og vanskeligt at tygge og fordøje. Smørret var meget salt, mens osten var udmærket. Middagsspisningen i gårdene bestod af to retter mad. Først en mættende forret såsom kål, boghvedevælling eller mælkegrød. Dernæst efterretten bestående af en masse kartofler med stegt flæsk, ål, pandekager eller æggekager med eller uden flæskeskiver. Kødet var normalt røget eller saltet – og ofte meget hengemt. Fersk kød var en sjældenhed. Og det samme var grøntsager. Hos fattige husmænd blev kosten om muligt endnu mere ensformig, og ifølge beretningen var den ofte slet og ret uspiselig for den besøgende læge.

Bønderne drak masser af øl, brændevin og kaffe. Lægen sagde god for øllet, kaffen var ikke direkte dårlig, mens brændevinen efter lægens mening var en afskyelig drik, der smagte af fusel og lugtede råddent.

Hverdagsmaden blev hos mange forsvundet med restprodukter fra hjemmets honningproduktion.

Landbobefolkningens hverdagskost var tarvelig, men til gilderne – f.eks. bryllup, barsel, jul og nytår – blev der holdt rene ædegilder. Befolkningen kaldte det "at drikke bryllup", men lægen mente, at det retteligen burde hedde "at spise bryllup", da der serveredes 6-7 retter mad til et sådant gilde, den ene ret mere kraftig og nærende end den anden. Og dertil godt med brændevin, øl og "slet punch" ("kaffepunch").

Ifølge distriktslægen var såvel hverdags- som gildemaden et problem for fordøjelsen. Lægen kaldte det for "forstoppelse", mens det lokale udtryk var, "at det brænder sammen i maven".

Landbruget mellem fremskridt og tradition

Agerdyrkningen var i perioden tilbagestående på Silkeborgegnen. Der var masser af jord, men meget lå udyrket hen. Tidens løsning var en forbedring af landbruget. Men det kneb at vinde gehør herfor på egnen. Enkelte foregangsmænd

gjorde imidlertid deres bedste, og deres indsats giver et indblik i periodens udfordringer.

Silkeborg Hovedgård blev oprettet i 1767 af ritmester Hoff. Sønneren, landdommer Henrik M. Hoff, overtog hovedgården i 1794 og ejede ejendommen de følgende 10 år. I 1810 nedskrev Henrik Hoff en kort afhandling om sit virke på Silkeborg Hovedgård.

Henrik Hoff fortsatte faderens bestræbelser på at sælge fæstegården fra og bruge pengene på selve hovedgårdens drift. Aflæggergårde blev anlagt, og egne teglværker producerede stenene til de nye grundmurede ejendomme. Hovedgården lagde vægt på stude og får, og det resulterede i en satsning på foder. Nyere afgrøder som roer, kartofler og kløver kom til at præge driften.

De udstrakte enge og vådområder blev drænet ved at grave massevis af grøfter, og resultatet var større og bedre høslæt. Af andre initiativer kan nævnes: Mergling af markerne, plantning af frugttræer og skovrejsning med nåletræer.

Frederik Møller overtog en gård i Salten i 1826 med 35 td. opdyrket land, men han fik i løbet af fem år nyopdyrket 150 td. land, fortrinsvis hedejod. Jorden blev forbedret ved fjernelse af utallige sten, mergling og grøftegravning. Store mergelgrave blev anlagt på ejendommen, og 350 læs mergel kørt ud på hver tønde land. Kær og moseområder drænedes ved grøftegravning og plantning af poppel og pil. Frugthaver med æble- og kirsebærtræer blev anlagt. Kløver og kartofler vandt frem. Og nye skovområder rejst.

Gården havde i 1826 en besætning på 2 heste og 6-8 køer, hvilket var normalt for egnen. Frederik Møller skabte bedre fodermuligheder og øgede besætningen til 12 heste og omkring 40 køer. Dyrene blev behørigt indhegnet, så de ikke krævede konstant opsyn.



Træskomand ved hulestol.



Træskomand ved huggeblok.

Alt i alt fik Frederik Møller væsentlig mere ud af såvel markerne som dyreholdet end normalt for egnen. Markerne kunne dyrkes i flere år, og braklægningen kunne begrænses mest muligt.

Men de mange initiativer krævede økonomiske midler, og dem fik Frederik Møller blandt andet ved anlægelse af eget teglværk og opførelse af en række lejehuse.

Frederik Møller vandt nok Det kongelige Landhusholdnings Selskabs anerkendelse som foregangsmand på egnen, men lokalt var man jævnt hen utilfreds med denne initiativrige mand. Problemet var, at han stødte ind i gamle vaner, f.eks. de løsgående dyr. Frederik Møller ansatte en mand til at indfange andres dyr på sine jorder, og efterfølgende opkrævede han et anse-

ligt beløb for at aflevere de fritgående dyr. Frederik Møller havde loven på sin side – men absolut den lokale stemning imod sig. Der skulle gå adskillige år, før markfreden blev den nye hævdvundne tradition.

At være foregangsmand krævede gåpåmod, ufatteligt meget arbejde, masser af penge og stædighed. Og anstrengelserne gav på ingen måde garanti for succes. Lokalbefolkningen var af mange grunde tilbageholdende med at følge tidens sagkundskab. Man holdt ved det gamle. Også inden for kornavl og dyrehold, selv om nye kornsorter og nye dyreracer var under fremmarch og lokkede med større foldudbytte og bedre kød og uld. Rug var den dominerende afgrøde, men byg var velkendt. Når man talte om at dyrke ”hvede”, drejede det sig om boghvede. Havre blev dyrket til hestefoder. Man var påholdende med de nye afgrøder, f.eks. kartofler. Og have dyrkning gav man sig bestemt ikke af med. Anstrengelserne med at merge markerne ville man lige vente med, til det var helt og aldeles sikkert, at det nu også kunne betale sig. Pløjning, harvning og kornrensning lod meget

tilbage at ønske. Den nye tids redskab – svingploven – vandt længe ingen gehør på Silkeborgegnen. Man vendte det døve øre til sagkundskaben og holdt ved den velkendte hjulplov.

En vis bondekonservatisme herskede. Dog ikke mere end at landbruget også på Silkeborgegnen gennemgik store fremskridt i perioden. Men landbruget alene kunne slet ikke sikre den øgede befolkning et eksistensgrundlag.

Egnskarakteristiske landhåndværk

Landbruget på egnen var som nævnt ikke bemærkelsesværdigt. Skovlovringsegnen skilte sig ud fra andre egne ved nogle udbredte lokale landhåndværk – træskomageri, hjulmageri og pottemageri. Træskomageriet var dominerende i hjertet af skovlovringsegnen i Them og Rye sogne. Men afhængig af egnens skove var ligeledes hjulmageriet i Balle og Funder sogne og pottemageriet i Dallerup og Linå sogne. Træskomageriet var endvidere dominerende i Linå og Alling sogne.

To hovedtræk ved de lokale landhåndværk er vigtige at præcisere:

1. Træskomagerens og pottemagerens hovedbeskæftigelse var henholdsvis træskomageriet og pottemageriet. Der var altså ikke tale om en bibeskæftigelse til et andet hovederhverv (typisk landbruget).
2. Landhåndværkeren masseproducerede til et ukendt marked. Der var altså ikke tale om bestillingsarbejde til et lokalt marked.

Der eksisterede dog en række mellemformer. Eksempelvis kunne mange gårdmænd gøre træsko og (mere almindeligt) havde ofte en eller flere træskokarle ansatte på gården til at producere træsko. Og mange træskomænd drev lidt landbrug ved siden af for at supplere til livets ophold.

Træskomænd og træskokarle

Træskomageriet havde været kendt på Silkeborgegnen længe, men det var først fra slutningen af 1700-tallet, at landhåndværket for alvor blomstrede op og blev stort. Træskomageriet ser ud til at have sit udgangspunkt i Rye sogn. Gårdmænd i Rye (i dag Gl. Rye) købte i 1781 Rye Sønderkov, og hermed var åbnet op for større initiativer på området.

Rye, Them, Linå og Alling var hovedsognene for egnens træskomageri. Og udviklingen i de fire sogne kan følges i folketællingerne:

Antal træskomagere fordelt på år og sogn 1787-1870:

År	Rye	Them	Linå	Alling
1787	64	12	0	2
1801	55	84	28	7
1834	92	85	35	11
1840	86	128	47	20
1850	83	104	47	22
1860	121	122	94	24
1870	135	154	61	34

(fra Birte Stig Jørgensen 1973)

Af ovenstående tabel fremgår, at Rye sogn dominerede den første folketælling, mens Them sogn i 1800-tallet blev (godt og vel) jævnbyrdig med Rye sogn med hensyn til træskomageriet.

Man skelnede mellem træskomænd og træskokarle. Træskomænd var gifte mænd, mens træskokarle var ungarle. Ved giftermål skiftede man automatisk status fra træskokarl til træskomand. Det fremgår af folketællingerne, at træskomændene stort set var enerådende i 1787, og de dominerede landhåndværket frem til 1840. Herefter steg træskokarlernes tal både absolut og relativt, hvorved de to grupper nærmede sig hinanden i antal, dog altid med en anelse flere træskomænd.

Træskomændene var gerne husmænd med eller uden jord. Træskomændene kunne enten arbejde for sig selv eller arbejde "på halvt" med en gårdmand. At arbejde "på halvt" betød, at gårdmanden leverede træet til træskomanden, og de delte udbyttet – altså halvt til hver.

Træskokarlene var normalt ansatte træskomagere, f.eks. hos en gårdmand. De kunne også arbejde "på halvt" med husbonden. I så fald betalte de gerne for kost og logi. De kunne også arbejde på den måde, at de selv kun fik ¼ af udbyttet, men så sørgede husbonden for træ og kost og logi.

Træskokarlene havde i samtiden ry for at føre lidt af et herreliv: De havde en friere ansættelse end andet tyende, og de tjente relativt godt. Træskokarlene var derfor velkomne gæster både på egnens mange legestuer med druk, slagsmål og utugt og ved barselsgilder, hvor de gerne gav en lidt større barsels gave end andre.

Tidens sagkundskab havde en noget dobbelttydig holdning til træskomageriet. Det måtte nemlig – ifølge sagkundskaben – under ingen omstændigheder skade det erklærede hovederhverv, landbruget. Derfor var det i de lærde kredse ilde set, hvis gårdmanden forsømte sit landbrug ved sine aktiviteter med træskoproduktionen. Træskomageriet burde overlades til husmænd – og helst husmænd uden jord. I så fald så eksperterne meget positivt på træskomageriet, idet det gav næringsmulighed for folk, der ellers ville have svært ved at få et udkomme.

Træskomageriet

Træskomagerens råmateriale var bøgetræ. Frisk bøgetræ. Træerne skulle være fældet inden 1. marts, og træet holdes fri for udtørring. Det kunne ske ved at lade træstammer ligge i skovens skygge, ved at lægge sække over eller ved at kalke træet. Hvis træet var knastørt, var det umuligt at arbejde i med træskomagerens redskaber.

Træet blev kørt til træskomagerens hus, hvor det blev skåret op. Træskomageren var eminent til – uden målebånd – at udmåle antallet af træsko, der kunne laves af de forskellige stammer. De enkelte træstykker blev flækket i passende størrelser



Egnen ved Silkeborg.

ved hjælp af en stor trækølle ("nyen") og jernkiler. Herefter begyndte den egentlige tilvirkning af træskoene, "at gøre en træsko".

Træskomagerens redskaber var huggeblokken, hulestolen, tællehesten, blokøkse, bredøkse, navere, båndknive og nogle skrabejern. Det krævede ingen stor kapital at erhverve sig disse redskaber. Derimod krævede det en vis kapital at købe træet. Mange købte træ på skovauktioner. Men for andre var den naturlige løsning at arbejde "på halvt", f.eks. med en skovejer (en gårdmand) eller en mand, der havde råd til at købe træet på træauktionen.

Træskomageren begyndte ved huggeblokken, hvor han "blokkede" træstykket ud med en blokøkse. Blokøksen var en lille skæv håndøkse, hvormed træskomageren nærmest skrællede lag på lag af træstykket, indtil det fik konturerne af en træsko. Fra huggeblokken kom de groft tilhuggede træsko i hulestolen for at blive udhulet. Træskoene blev spændt fast 2 og 2 eller 4 og 4 med hælen op ad. Den grovere udhuling foregik ved hjælp af en række navere, og til den finere indvendige afpudsning blev brugt vinkeljern og skrabere. Udhulingen med naverne var anstrengende arbejde, og træskomageren måtte bruge sin kropsvægt i arbejdet. Derfor var en beskyttende brystplade nødvendig. Fra hulestolen kom træskoene enkeltvis i tællehesten. Her sad træskomageren og "tællede" (finpudsede) træskoene med en båndkniv. En kniv med håndtag i hver ende. Arbejdet på tællehesten kunne udmærket være aftenarbejde i stuen i skæret fra tranlampen. Træskoene var herefter færdige på nær en sidste behandling: røgningen. Alle træsko skulle røges i åbent ildsted, hvor friske spåner blev antændt, så de gav en masse røg, men ingen åben ild. Røgningen havde til formål at forhindre træskoene i at flække og få råd.

J.C. Schythe anslog, at træskomagerne kunne gøre 5-8 par træsko om dagen. Normalt anslås en dagsproduktion at være 5 par træsko.

Træskomageriet var en helårs beskæftigelse, men mange træskomænd og træskokarle tog ind imellem andet arbejde. Træskomænd kunne om sommeren ty til at brænde trækul, og træskokarle kunne være forpligtet til at gøre høstarbejde på gården. Herved blev træskomageriet lidt mere en vinterbeskæftigelse end en sommerbeskæftigelse.

Træskohandel

Træskoproduktionen var enorm. Den officielle statistik anslog den samlede produktion i sognene Rye, Them, Linå og Alling i 1838 til at være 247.240 par



Udsigt fra Nordskoven med Brassø og Næge i baggrunden.

træsko. J.C. Schythe mente, at tallet var alt for lavt, og at produktionen snarere var dobbelt så stor. Under alle omstændigheder var produktionen kolossal og markedet af samme årsag vidtstrakt.

I Them sogn var der tradition for at "eksportere" træsko til markederne i Vestjylland, mens Rye-folket mere rettede deres blik mod de østlige markeder, herunder det kræsne marked i København. Træskohandelen i Rye lå i mere faste rammer end i Them sogn. Kromanden i Rye var den store lokale opkøber og grossist. Træskofolket i Them sogn havde lettere ved de individuelle løsninger, hvor træskomanden fik læsset et læs træsko på vognen og kørte mod vest. Men kromændene i Salten og Them og enkelte Them-gårdmænd drev dog lidt mere organiseret træskohandel, og en enkelt af disse "eksporterende" også Them-træsko til hovedstaden.

Træskohandlen blev opgjort i "læs" og "reb". De færdige træsko blev bundet sammen i et reb, et flettet halmreb. Der var 10 par træsko i et reb. Træskoene blev inddelt i tre hovedkategorier: mands- og karletræsko (lutter store sko), ordinære voksensko (små og store) og børnetræsko. Af de store træsko gik der 12 snese til et "læs", af ordinære sko 16 snese til et "læs" og af børneskoene 24 snese til et "læs".

Gennemsnitlig bestod et læs af 320 par træsko – eller i tidens sprog: 32 reb.

Skovlovringerne drog gerne ud med andre træprodukter end træsko, f.eks. træskovle, tøjrepæle, vogndelev m.m.. På hjemvejen kunne de bl.a. medbringe fisk.

Trækul m.m.

Skoven og heden gav grundlag for en række mindre binæringer lige fra bark til garvning og bærplukning til trækul og binding af limer (koste).

Træskomageri og brænding af trækul var en nærliggende kombination. Træskomageren brugte træet fra selve træstammen, mens kulsvieren anvendte det resterende småtræ og grenene.

Trækullene blev brændt i miler. Grene var skåret op i passende længde, stakket i kegleform og omhyggeligt dækket med græstørv. Brændingen tog 4-6 dage og krævede brænderens nærværelse hele tiden. En brænding gav ifølge J.C. Schythe 2-3 læs trækul eller omregnet 20-30 tønner trækul. De lokale kulsviere gik efter trækullene og lod hånt om biproduktet tjære.

Kulmilerne var almindelige i hele området. Sognepræst Ole Bork i Gødvad-Balle omtalte fænomenet omkring 1800 på følgende vis: "I en smilende krog ved søens søndre bredde ligger Silkeborg: yndige skove omgiver den. Røgen, som af kulmilerne opstiger mellem træernes toppe, kalder forfædrenes offerlunde tilbage i beskuerens erindring". Tyngdepunktet for den lokale trækulproduktion var dog de dominerende træskosogne på egnen. I Them sogn var kulsvierne småkårsfolk bosat i Salten, Them og Salten Skov. Produktionens størrelse vides der ikke meget om, men J.C. Schythe oplyste, at alene milerne i Rye sogn kunne årligt levere 1000 tønner trækul.

Kulsvierne var normalt jordløse husmænd uden mulighed for selv at transportere kullene til købstaden, f.eks. Århus eller Horsens, hvor metalarbejdere og farvere var interesserede købere. Handelen blev derfor varetaget af andre.

De røde potter

Dallerup sogn udviklede sig i 1800-tallet til at være Danmarks pottemageregn med hensyn til "de røde potter", det blyglaserede lertøj. Dette egns karakteristiske landhåndværk voksede sig stort i sognets to hovedbyer, Toustrup og Sorring. Sorring blev siden nærmest en samlebetegnelse for egnens pottemageri – man talte om "de røde potter fra Sorring".

Pottemageriet er ikke – som træskomageriet – direkte knyttet sammen med skovlovringerne. Dallerup sogn var knyttet til den midtjyske skovegn, og pottemageriet var i lighed med træskomageriet et landhåndværk afhængig af egnens skove – ikke som råmateriale, men som brændsel.

Pottemageriet i Dallerup sogn var et lokalt landhåndværk, som blomstrede op først i 1800-tallet. Årsagen var igen det presserende behov for at finde alternative leveveje til et øget befolkning. I lighed med træskomageriet var pottemageriet en hovedbeskæftigelse, og der blev produceret til et ukendt marked.

Pottemagere i Dallerup sogn 1801-1870:

1801: 8

1834: 41

1840: 38

1845: 38

1860: 32

1870: 42

Pottemagerne var – igen i lighed med træskomagerne – først og fremmest husmænd. Nogle havde et lille jordtilliggende til huset, mens andre var jordløse.

Pottemageren var en mand, der drejede leret op på en drejeskive. Glasuren blev i pulverform drysset på det let fugtede lertøj. Og lertøjet blev brændt i en opmuret ovn på ca. 6 kvm.

Handelen med lertøjet foregik ved de såkaldte "potkørere", som med hestevogn



Udsigt mod Himmelbjerget.

bragte varerne til markederne eller direkte ud til kunderne. Det ser ikke ud til, at pottemageriet havde større lokale handelsgrossister i lighed med kromændenes position ved træskohandelen.

Egnens lertøj var alsidig lige fra små pynteting til store mælkefade. En særlig artikel blev velkendt midt i 1800-tallet, nemlig barselspotterne i deres karakteristiske gullige eller grønne farve og udsmykket med indridsninger.

Himmelbjerget

Skovlovringerne skænkede det næppe en tanke, at de skulle bo i en af landets smukkeste egne. Men i løbet af perioden blev egnen opdaget af tilrejsende lærde og kunstnere, som i malerisk begejstring lovpriste den smukke egn. Og Himmelbjerget blev i perioden et nationalt klenodie.

J.C. Schythe havde også blik for Himmelbjergets skønhed i 1843:

”Med fornyet håb giver den rejsende sig atter på vejen; det går ikke så rask, som da han første gang ilede til Bjergets top med spændt forventning om alt det skønne, han skulle få at skue, men se! Ankommen til det øverste, studser han ved betragtningen af det stille, men yndefulde landskab, der ligger udbredt for hans blik; han har ikke tabt, nej, han har vundet ved denne opsættelse: Solen er imidlertid kommen til at stå i vest, og det er i denne belysning, man skal se dette rundmaleri, når man ret vil nyde dets skønhed. Umiddelbart ved Bjergets fod ligger de venlige indsøer, med enkelte grønne holme, ligesom svømmende på deres spejlblanke overflade. Lysgrønne bøgeskove bekranser deres bredder og fordeler sig over det omgivende land i større eller mindre partier og skovhoveder. Side om side ligger landmandens ager med de utallige afvekslinger i farve og udseende, som er følger af sædarternes forskellighed og deres modenhedstilstand, og tæt op til den grønne græsmark støder den triste brunlige lynghede, der netop ved sin modsætning bidrager til at forhøje landskabets skønhed” (Schythe s.91).

Med tidens øgede velstand og den nationale vækkelse kom der gang i den indenlandske turisme, og Silkeborgegnens blev et stort turistmål. Hjuldamperen Hjejlen var nok ved anskaffelsen i 1861 tænkt som en almindelige rutebåd, men den kom med det samme til at sejle med det stærkt stigende antal danske turister.

Skovlovringerne havde ved periodens begyndelse søgt ud for at finde markeder ”i det fremmede”. I periodens slutning kom ”fremmede” til skovlovringerne hjemegn for at nyde den storslåede natur. Udviklingen var herved i fuld gang med at udviske traditionelle egnskenetegn, og skovlovringsstiden blev en del af ”de gamle dage”.

Udvalgt litteratur:

Otto Bisgaard: *Af Silkeborg Hovedgårds historie 1794-1846.* (1937)

Rasmus Bording: *Fra træskoegnen* (i *Årbog for Århus Stift* 1915)

C. Fibiger: *Medicinsk Topographie af Silkeborg og dens omegn* (1863).

Bjarne Harboe: *Fæste- og lejegodset under Silkeborg Hovedgård omkring 1820* (i *Århus Stifts Årbøger* 1993).

Bjarne Harboe: *Silkeborgskovene og H.P. Ingerslev 1806-23* (i *By og Bol* 1994:1)

H.P. Hansen: *Skovlovringer. Folkeminder fra Silkeborgs vesteregn.* (1936)

Henrik Hoff: *Kort fremstilling af min virkekreds i Danmark* (1810).

Birte Stig Jørgensen: *Træskomageriet på Silkeborgegnens i 1800-tallet* (i *Folk og Kultur* 1973).

Alfred Kaae (udg.): *Husmandsliv i Gjern Herred for 100 år siden. Optegnelser af Anders Nielsen Kaae.* (i *Østjysk Hjemstavn* 1945).

Keld Dalsgaard Larsen: *Så ødsel og dog så karrig. Af Silkeborgegnens kulturhistorie 1700-1850.* (1988).

Keld Dalsgaard Larsen: *Sorring – Danmarks pottemageregn* (i *Århus Stifts Årbøger* 1997).

Rasmus Mortensen: *Balle sogn. Af Silkeborgegnens historie* (1946)

Harald Nielsen: *Træskomageriet i Rye sogn i 19. århundrede* (i *Sprog og Kultur* 13 1944)

Margit Baad Pedersen: *Høgdaal. Landbrug og skovbrug i Salten Skov* (1981)

S.P. Petersen: *Folkeliv og arbejde i Them sogn i tiden omkring 1860.* (i *Østjysk Hjemstavn* 1953).

Tidsskrift for Landboekonomie. Udgivet af J.C. Hald (1835) (Med Frederik Møllers beretning 1831 og 1834 s.134-173)

J.C. Schythe: *Bidrag til kundskab om de danske provindsers nærværende tilstand i økonomisk henseende. Skanderborg Amt.* (1843).

Statistisk Tabelværk 1842.